

راهکارهای نهادینه کردن ادب در خانواده

نرجس برهمن

طیبه رحمتی^۱

چکیده

ادب، صفت فضیله‌ای است که سرمایه ارزشمند رفتار و گفتار انسان و رسالت مهم والدین و مربیان است. از آنجا که انسان در ابتدا در نهاد خانواده پرورش می‌یابد و نیازمند ارتباط با اجتماع است، اصول و روش‌های تربیتی که از خانواده می‌آموزد، در زندگی فردی و اجتماعی او تأثیرگذار است. اصول تربیتی مانند نحوه سخن گفتن، راه رفتن، معاشرت، نگاه، درخواست، سؤال و جواب که هر فردی در ابتدا از خانواده می‌آموزد، سبب تغییر و تحول سرنوشت او می‌شود. این پژوهش که به روش «کتابخانه‌ای» و به صورت «توصیفی-تبیینی» نوشته شده است درصدد بررسی راهکارهای نهادینه کردن ادب در خانواده می‌باشد. به این منظور نگارنده راهکارهای کلامی و غیرکلامی نهادینه کردن این فضیلت را مورد بررسی قرار داده است. به کار بردن الفاظ زیبا در کلام، لحن سخن گفتن، روش امر و نهی به موقع و آموزش ادب اجازه، از جمله راهکارهای کلامی است. تأسی به سیره معصومین، نحوه عملکرد والدین و بروز رفتارهای مؤدبانه از آنان و معاشرت کردن با افراد مؤدب نیز راهکارهای غیرکلامی است که والدین می‌توانند مورد توجه قرار دهند.

کلیدواژه: ادب، خانواده، راهکار کلامی، راهکار غیرکلامی.

^۱- طلبه سطح ۲ مدرسه علمیه حضرت زینب (س).

مقدمه

نهاد خانواده، اولین کانونی است که انسان در آن رشد و نمو پیدا کرده و با آداب و اصول اخلاقی و تربیتی آشنا می‌شود و همانند آینه در جامعه بازتاب می‌کند. از آنجا که دین اسلام، دینی جامع و دربردارنده اصول اخلاقی و رفتاری در تمام ابعاد است و هدف از آن سر و سامان دادن به تمام جهات زندگی است، تمام قواعدی که انسان را در رسیدن به این هدف یاری می‌کند، از قلم نینداخته است. از جمله این اصول آداب معاشرت و نحوه برخورد مؤدبانه با دیگر افراد است. برای دستیابی به این هدف در آیات و روایات، راهکارهای گفتاری و رفتاری فراوانی بیان شده است؛ راهکارهایی که نه تنها سبب رشد و تعالی فردی انسان می‌شود، بلکه تأثیر مثبتی در زندگی اجتماعی او دارد. این پژوهش که به روش کتابخانه‌ای نوشته شده با هدف ساختن زندگی اسلامی و پیاده کردن سبک زندگی اسلامی در پی بررسی این سؤال است: راهکارهای نهادینه کردن ادب در خانواده چیست؟

رسیدن به کمال انسانیت، همواره مدنظر بشر بوده و هست. با توجه به اینکه ادب، فضیلتی است که رفتار انسان را تحت تأثیر قرار داده و او را به کمال می‌رساند، همواره این هنر زیبای اخلاقی مورد توجه بشریت از ابتدای خلقت بوده و با ظهور دین اسلام و اهمیت ویژه آیات و روایات به ادب‌آموزی، ظهور افضل‌تری پیدا کرده است. در زمینه ادب‌آموزی و آثار آن کتاب‌ها و مقالاتی به رشته تحریر درآمده است، ولی در زمینه راهکارهای نهادینه کردن آن در خانواده، اثر قابل توجهی نوشته نشده و از این جهت متمایز از کارهای دیگر است. منابعی که در این نوشتار از آن‌ها بهره گرفته شده است از این قرار است: کتاب قواعد یک زندگی از مهدی قانع، فرزند یک امانت است: عوامل و روش‌های مؤثر در تربیت فرزندان نوشته رضا وظیفه‌مند، خانواده و تحول در تربیت از رضا فرهادیان، سنن النبی: آداب و سنن پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله، نوشته محمد حسین طباطبایی، اخلاق معاشرت و نیز کتاب تربیت دینی فرزندان نوشته جواد محدثی. علاوه بر این از تفاسیر متعددی از جمله المیزان، تفسیر نمونه نیز بهره گرفته شده است.

قبل از شروع بحث لازم است به مفهوم‌شناسی «ادب» و «خانواده» که دورنمای کلی پژوهش است مورد بررسی قرار گیرد.

ادب

«ادب» جمع آن آداب است. اصل این واژه به معنای دعا (فراخواندن) بوده و ادب به معنای دعوت و جمع کردن مردم بر سر سفره خود نیز از همین ریشه است.^۱ ادب در لغت‌نامه‌های عربی، به معنای حسن اخلاق^۲ و عمل افراد^۳ شریف شمرده شده است و ابن منظور، ادب را راهنمای مردم به سوی کار پسندیده، و بازدارنده آن‌ها از کار زشت می‌داند.^۴

ادب به تعبیر بعضی نیک‌گفتاری و نیک‌کرداری و بعضی ادب را در فارسی به فرهنگ ترجمه کرده و گفته‌اند ادب یا فرهنگ به معنی دانش می‌باشد و با علم چندان فرقی ندارد.^۵ و برخی گویند: ادب عبارت است از شناسایی چیزی که به توسط آن احتراز می‌شود از انواع خطا و این معنی عرفی منقول از ادب به معنی حذاقت و یا براعت و ذكاء قلب و امثال آن‌هاست و برخی گویند ادب ملکه‌ای است که صاحبش را از ناشایستی‌ها نگاه می‌دارد.^۶

علامه طباطبائی در تعریف «ادب می‌نویسند: ادب، هیئت زیبا و پسندیده‌ای است که مطابق طبع و سلیقه هر عمل مشروع، چه دینی (مانند دعا و...) و چه عقلی (مانند دیدار دوستان)، بر طبق آن هیئت واقع شود؛ به عبارت دیگر، ادب عبارت است از ظرافت عمل. عمل وقتی ظریف و زیبا جلوه می‌کند که اولاً، مشروع بوده و منع تحریمی نداشته باشد و ثانیاً، عمل اختیاری باشد؛ یعنی بتوان آن را در چند شکل درآورد و شخص به اختیار خود آن را به وجهی انجام دهد که مصداق ادب واقع شود؛ نظیر ادب «بسم الله» گفتن در اول غذا و «الحمد لله» در آخر آن و احتراز از خوردن در حال پری شکم و...^۷

۱- ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۷۴.

۲- طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۵.

۳- حسینی زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱، ص ۲۹۶.

۴- ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۲۰۶.

۵- دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۵، ص ۱۵۴۷.

۶- همان

۷- طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۶، ص ۲۵۶.

خانواده

خانواده متشکل از افرادی است که از طریق پیوند زناشویی، هم‌خونی یا پذیرش فرزند با یکدیگر به عنوان زن، مادر، پدر، شوهر، برادر، خواهر و فرزند در ارتباط متقابل هستند، فرهنگ مشترک پدید می‌آورند و در واحد خاصی زندگی می‌کنند.^۱

خانواده گروهی از افراد است که از طریق خون، ازدواج یا فرزندخواندگی به هم پیوند خورده‌اند و کارکرد اجتماعی اصلی آن‌ها تولید مثل است.^۲ پس خانواده پیوند عمیق و پایدار جسمی و روحی چند نفر برای زیستن در فضای واحد است؛ یعنی بدون تحقق این پیوند، خانواده معنایی ندارد. قوام این بنا به میزان پیوند اعضای آن بستگی دارد.^۳

خانواده به عنوان اولین نهادی که فرزند در آن گام می‌نهد و رشد می‌یابد، مهم‌ترین نقش را در رشد تربیتی و اخلاقی فرزند ایفا می‌کند. آموزش ادب از جمله نکاتی است که والدین باید در تربیت فرزند مدنظر داشته باشند و به آن اهمیت ویژه‌ای بدهند. هر پدر و مادر فهمیده و عاقلی تمام تلاششان را در جهت ارتقا و موفقیت فرزندشان به کار می‌گیرند و اصول و قواعدی که می‌تواند در این راه او را یاری کند به او می‌آموزند. امام زین‌العابدین (علیه‌السلام) فرمود: «حق فرزندان به تو این است که بدانی...، موظفی فرزندان را با آداب و اخلاق پسندیده پرورش دهی...»^۴

امام علی (علیه‌السلام) در ضمن نامه خود به فرزندش امام حسن (علیه‌السلام) نوشته است: «فرزند عزیز در راه ادب‌آموزی تو از فرصت استفاده کردم و قبل از آنکه دل کودکانه‌ات سخت شود و عقل به اندیشه‌های دیگری مشغول گردد به تربیت مبادرت نمودم و وظیفه پدری خود را انجام دادم.»^۵

ادب‌آموزی در خانواده به کمک دو راهکار گفتاری و رفتاری صورت می‌گیرد که در ادامه بیان می‌گردد.

^۱ - قنادان، جامعه‌شناسی مفاهیم کلیدی، ص ۱۴۸

^۲ - ساروخانی، جامعه‌شناسی خانواده، ص ۱۳۵.

^۳ - بهرامی و نمازی، عوامل تحکیم بنیان خانواده از دیدگاه اسلام، ص ۲.

^۴ - طبرسی، مکارم الأخلاق، مترجم: ابراهیم میر باقری، ج ۲، ص ۳۴۵

^۵ - نهج‌البلاغه، نامه ۳۱.

راهکارهای کلامی نهادینه کردن ادب در خانواده

راهکار کلامی یا گفتاری به معنای این است که انسان زبانش را از تندگویی، بدزبانی و سخنان زهرآلود مانند دروغ، تهمت، غیبت و ... که اسلام آن را نهی کرده است پاک نگه دارد. خداوند متعال بارها در کتاب پیامبران پیشین و نیز آیات قرآن از انسان‌ها می‌خواهد که در سخن گفتن کمال ادب را رعایت کنند و با دیگران به نرمی و زیبایی سخن بگویند.

والدین با ترفند گفتار و بدون خشونت می‌توانند رفتار و گفتار ناشایست فرزندشان را تغییر دهند. و این زمانی عملی خواهد شد که والدین به همان اندازه که نسبت به کثیف شدن لباس یا نامرتب بودن موهای سرشان و امثال آن حساس هستند، نسبت به بی‌نزاکتی و بی‌احترامی و سخنان و رفتار بی‌ادبانه آنان نیز حساسیت به خرج دهند و اصلاح آنان به همان اندازه برایشان اهمیت داشته باشد. برای اجرایی کردن این راهکار، توجه به نکات و ظرافت‌های خاصی است که بارها و بارها در آیات و روایات به آن اشاره شده است. در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد.

۱- درخواست مؤدبانه

سخن گفتن مؤدبانه والدین با یکدیگر و نیز والدین و فرزندان و درخواست مؤدبانه آن‌ها از یکدیگر از جمله راهکارهای نهادینه کردن فضیلت ادب در خانواده است. زمانی که پدر و مادر با فرزندان خود با ادب سخن بگویند و درخواست خود را با الفاظ مؤدبانه مانند «لطفاً، خواهش می‌کنم» ابراز کنند، نه تنها سریع‌تر به پاسخ مناسب درخواست خود می‌رسند، بلکه فرزندان نیز به طور ناخودآگاه این روش گفتاری را برای خود انتخاب می‌کنند.

قرآن کریم درباره درخواست مؤدبانه، ظریف‌ترین و زیباترین نوع ادب را به همگان می‌آموزد. در مورد حضرت ایوب (علیه‌السلام) چنین آمده است: «وایوب را (به یاد آور) هنگامی که پروردگارش را خواند (و عرضه داشت): «بدحالی و مشکلات به من روی آورده؛ و تو مهربان‌ترین مهربانانی!»^۱ این عبارت نشان می‌دهد حضرت ایوب (علیه‌السلام) با رعایت کمال ادب در گفتار با پروردگار خویش پس از اظهار پریشان‌حالی‌اش بی‌درنگ نگفته است که به رحم کن! بلکه قبل از آن گفته

^۱ - انبیا: ۸۳.

نیست از آنان با عظمت و تکریم یاد کند. مدام به استهزاء دیگران و غیبت آنان مشغول است، آنکه یاره دیگران را با یاره و دشنامشان را با دشنامی زشت‌تر پاسخ می‌دهد، آنکه در مجالس و محافل و صف‌ها، رعایت حق دیگران و نظم و مقررات و سکوت و نوبت را نمی‌کند، آنکه حاضر نیست به حرف دیگران گوش دهد، کسی که در گفتگو و بحث، داد می‌زند، گلو پاره می‌کند و جانب انصاف و حق را مراعات نمی‌کند، آنکه... این‌ها همه نشانه‌هایی از فقدان ادب است.

از آن سو، مراعات آداب در خوردن، آشامیدن، لباس پوشیدن یا لخت بودن، خلال کردن، دهن دره، سرفه، عطسه و... نشان ادب است. بی‌ادبی، بی‌اعتنایی به حقوق و شخصیت انسان‌هاست. اگر کسی هنگام عطسه، آب دهان به سفره و صورت بیفکند، یا به طرز مشمئز کننده‌ای غذا بخورد، یا به جای تقدیم دو دستی نامه و وسیله و ابزار، آن را پرت کند یا حتی یک دستی بدهد، یا هنگام مطالعه شما، سر و صدا کند، یا هنگام خلوت، سرزده وارد اتاقان شود و اجازه ورود نگیرد، این‌ها نمونه‌هایی از مراعات نکردن ادب اجتماعی است.^۱ چنین شخصیت‌هایی لیاقت دوستی کردن را ندارند و خانواده‌ها باید با حساسیتی در حد تعادل و با ضابطه‌هایی خاص و اسلام‌پسند، دوستانی را برای فرزندان خود انتخاب کنند؛ دوستانی که هم خود پایبند به مراعات آداب اخلاقی باشند و هم طرف مقابلشان را به امور پسندیده سوق دهند.

^۱ - محدثی، اخلاق معاشرت، ص ۱۳۴.

نتیجه‌گیری

انسان‌ها فطرتاً نیازمندی زندگی اجتماعی و برخورداری از مهر و عطوفت و رفتارهای زیبا از دیگران هستند. نوع رفتار و برخورد انسان با دیگران در اجتماع سبب موفقیت و ترقی او در امور روزمره می‌باشد. فرد مؤدب همواره مورد توجه عام و خاص است و همه به دید احترام به او نظر می‌کنند. ادب در هر کس و هر جا باشد، هاله‌ای از محبت و مجذوبیت را بر گرد خود پدید می‌آورد. از این رو خانواده به عنوان اولین کانون رشد انسان، مهم‌ترین وظیفه را در رشد تربیتی و اخلاقی انسان دارد؛ زیرا رفتار و گفتارهایی که در جامعه از انسان‌ها سر می‌زند، بازتاب عملکرد والدین و نوع تعاملات آن‌ها با یکدیگر است و سهم عظیمی در محبوب یا منفور شدن آن‌ها دارد.

نگارنده با توجه به کاوش در آیات و روایات به این نتایج دست یافته که کلام و گفتار همسران در صورتی که متین و آرام و بدون خشونت باشد، سبب تأثیر مضاعف بر کردار و تجدید نظر در رفتار ناشایست طرف مقابل و فرزندان می‌شود. الفاظ زیبا و لحن سخن گفتن و خواهش کردن، نه تنها سبب رسیدن سریع به خواسته‌ها می‌گردد بلکه فرزندان نیز به طور ناخودآگاه این روش گفتاری را برای خود انتخاب می‌کنند. علاوه بر آن والدین می‌توانند از روش امر و نهی به موقع و آموزش ادب اجازه، دیگر اعضای خانواده را از رفتارهای ناشایست و غیرادبی برحذر دارند. از طریق راهکارهای غیرکلامی یا رفتاری نیز می‌توان فرهنگ برخورد مؤدبانه و به دور از اخلاقیات ناپسند را در خانواده ترویج داد. از جمله راهکارهای آن، تأسی به سیره معصومین و الگو قرار دادن آنان و بازگو کردن برای دیگر اعضای خانواده می‌باشد. نحوه عملکرد والدین و بروز رفتارهای مؤدبانه از آنان و معاشرت کردن با افراد مؤدب نیز تأثیر مثبتی در نحوه عملکرد فرزندان و دیگر افراد خانواده دارد.

منابع و مآخذ

*قرآن

* نهج البلاغه

کتاب فارسی

۱. بهرامی، زهرا و نمازی، اسماعیل، عوامل تحکیم بنیان خانواده از دیدگاه اسلام، تهران: کنگره بین‌المللی علوم اسلامی علوم انسانی، ۱۳۹۵.
۲. -----، تربیت دینی فرزندان، مشهد: انتشارات قدس رضوی، ۱۳۹۱.
۳. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
۴. رحمتی شهرضا، محمد، چه بگوییم؟ ۱۱۴ موضوع، قم: انتشارات جوانان موفق، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۵. ساروخانی، باقر، جامعه‌شناسی خانواده، تهران: سروش، ۱۳۷۹.
۶. طباطبایی، سید محمدحسین، سنن النبی: آداب و سنن پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله، ترجمه حسین استاد ولی، تهران: پیام آزادی، ۱۳۷۹.
۷. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الأخلاق، مترجم: ابراهیم میر باقری، تهران: فراهانی، بی تا.
۸. فرهادیان، رضا، خانواده و تحول در تربیت، قم: مسجد مقدس جمکران، ۱۳۸۷.
۹. قانع، مهدی، قواعد یک زندگی، مشهد: آستان قدس رضوی، شرکت به نشر، ۱۳۹۶.
۱۰. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳ ش.
۱۱. قنادان، منصور، جامعه‌شناسی مفاهیم کلیدی، تهران: آوای نور، ۱۳۷۵.
۱۲. محدثی، جواد، اخلاق معاشرت، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۰.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
۱۴. وظیفه‌مند، رضا، فرزند یک امانت است: عوامل و روش‌های مؤثر در تربیت فرزندان، مشهد: انتشارات قدس رضوی، ۱۳۹۱.

کتاب عربی

۱۵. ابن أبی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة لابن أبی الحدید، قم: مکتبة آیة الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ ق.
۱۶. ابن بابویه، محمد بن علی، -----، عیون أخبار الرضا علیه السلام، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ ق.

١٧. ابن بابويه، محمد بن علي، الخصال، قم: جامعه مدرسين، ١٣٦٢ ش.
١٨. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع - دار صادر، ١٤١٤ ق.
١٩. ابن شعبه حراني، حسن بن علي، تحف العقول، قم: جامعه مدرسين ١٤٠٤ / ١٣٦٣ ق.
٢٠. آقا جمال خوانساري، محمد بن حسين، شرح آقا جمال خوانساري بر غرر الحكم و درر الكلم، تهران: دانشگاه تهران، ١٣٦٦ ش.
٢١. بحراني، مدينه معاجز الأئمة الإثني عشر، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية، ١٤١٣ ق.
٢٢. حسيني زبيدي، تاج العروس من جواهر القاموس، بيروت: دار الفكر، ١٤١٤ ق.
٢٣. شهيد ثاني، زين الدين بن علي، منية المريد، قم: مكتب الإعلام الإسلامي، ١٤٠٩ ق.
٢٤. -----، مُسَكَّنُ الْفُؤَادِ عِنْدَ فَقْدِ الْأَحَبَّةِ وَ الْأَوْلَادِ، قم: بصيرتي، بي تا.
٢٥. طباطبائي، سيد محمد حسين، الميزان في تفسير القرآن، چاپ چهارم، تهران: دار الكتاب الاسلاميه، ١٣٦٢.
٢٦. طبرسي، حسن بن فضل، مكارم الاخلاق، قم: الشريف الرضي، ١٣٧٠.
٢٧. طريحي، شيخ فخر الدين، مجمع البحرين، قم، موسسه البعثة، ١٤١٤ هـ ق،
٢٨. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسير نور الثقلين، قم: انتشارات اسماعيليان، ١٤١٥ ق.
٢٩. علی بن حسن، طبرسي، مشكاة الأنوار في غرر الأخبار، نجف: المكتبة الحيدرية، ١٣٨٥ ق.
٣٠. فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتيح الغيب، بيروت: دار احیاء التراث العربی، ١٤٢٠ ق.
٣١. كليني، محمد بن يعقوب، الكافي (ط - الإسلامية)، تهران: دار الكتب الإسلامية، ١٤٠٧ ق.
٣٢. ليثي واسطي، علي بن محمد، عيون الحكم و المواعظ (لليثي)، قم: دار الحديث، ١٣٧٦ ش.
٣٣. مجلسي، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار (ط - بيروت)، بيروت: دار إحياء التراث العربی، ١٤٠٣ ق.

۳۴. ورام‌بن‌ابی فراس، مسعود بن عیسی، تنبیه الخواطر و نزهة النواظر المعروف
بمجموعه ورام، قم: مکتبه فقیه، ۱۴۱۰ ق.

مقالات

۳۵. درایتی، محمدحسین، «فرهنگ گفتار در قرآن»، نشریه پاسدار اسلام، شماره
۲۶۶، ۱۳۸۲.

۳۶. نوری، اعظم، «الگوهای رفتاری حضرت زهرا (سلام‌الله‌علیها) در خانواده»، نامه
جامعه، شماره ۵۷، ۱۳۸۸.